

Emlékezet és anticipáció

Lélektani és teológiai észrevételek

Az alaptézis könnyen összegezzhető: emlékezetünket anticipációk – elővételezések – formálják, vagy másként: emlékeinket remények teszik lehetővé, rostálják meg és modellezik. Megint másként: aki előtt már nem nyílik jövő, annak emlékei megkövülnek. Mindez lélektanilag alátámasztható és teológiailag rendkívül fontos. A továbbiakban ezt az alaptételt szeretném kifejteni és szemléltetni, mégpedig három lépésben.

Tartsanak velem, amikor az első, elméleti részben kiterjesztem az alaptézist. Másodikként kövessék végig gondolatmenetem kockázatosabb elbeszélő passzusát, amelyben egy hipotetikus ember emlékezetét írom le tartalmi szempontból elegendő, szabadon választott példákkal – talán az önök életéből, talán a sajátomból. Harmadsorban egy rövid, summázó szakaszra készüljenek: ebben eredményeimet és nyitott kérdéseinket szeretném összesíteni. Egészében persze – felesleges volna megindokolnom, miért – csupán arra vállalkozhatom, hogy szűk metszetében mutassam fel az átélt valóság emlékezetének szerkezetét és funkcióit.

1. Emlékezet és anticipáció – elméleti tézisek

Múltunk alkotóelemei olyanok, mint a színes üvegdarabkák egy kaleidoszkóp belsejében: számuk és formájuk meghatározott. Ott vannak, mennyiségük nem növelhető és nem csökkenthető. Az általuk kirajzolt kép azonban változhat. A múlt megmásítható.

A jövő építőkövei a múltban rejlenek. Azt reméljük, hogy nem akadályozzák meg jövőnket, nem rombolják le további életünket. Aki szabad az eljövendőre, a múlt felé fordulva joggal remélheti, hogy múltjának összetevőiből sikeres élet kerekedik ki, ezért félelem nélkül kutathatja és elemezheti őket, művelhet történetírást a vétkek tudatában, beszélhet arról, ami szégyennel tölt el bennünket, s vizsgálhatja felül a múltból alkotott ítéleteket. Aki nem szabadon fordul a jövő felé, aki már csak saját magára gondol, aki nem látja többé, hogyan tovább együtt, s nem hiszi, hogy biztosan sikerülni fog, aki már nem remél jövőt sem a társadalomnak, sem az emberiségnek, az kopott síneken közlekedik: sablonos magyarázatok rabságában él, ezek segítségével rakja össze a múlt saját élete szempontjából lényeges elemeit. Így törnek szét barátságok és házasságok, ezért

gyűlölik egymást népek és népcsoportok, így rögzül szorongás és előítélet, nemzeti érzés és egyházi-felekezeti arrogancia. Így szakadnak fel a múlthoz kötődő neurozisek. Így történhet meg, hogy senki sem szakít előítéleteivel. Így élnek vissza a hagyomány dicséretével és üznek csúfot a valódi hagyományból. Ekkor az emlékezet mozdíthatatlan summázatokból áll: nem ad életet többé, hanem raktárrá züllött. Már senki sem ragad meg „alkalmakat” – „occasions”, írtam pár éve *Memory and Hope* [Emlékezet és remény] című könyvemben –, amelyekből új utak nyílnak emlékezetem lapangó tartalmai felé és ösztönzések érkeznek arra, hogy újraértelmezsem gazdag hagyományom és kultúráim bizonyos részeit. Márpedig aki lemondott az „alkalmakról” és nem néz szembe velük, az már ma halott, legyen bár külsőleg mégoly élő kortársunk. Hiszen már nem él, már nincs jelen az életben, és számára Isten sem mozdul többé. Múltja megkövült: az öndicsőítés, a kis győzelmekre való emlékezés elképzelt – vagy valóságos, de jelentéktelen – okain kívül csak félelmeket tartogat.

Képzelnék csak el: mintha – metaforikusan szólva – számtalan drótból álló, vastag huzalköteggel volnánk összekötve, mintegy a koponyánk hátsó részén, s ez közvetítené tapasztalataink és szerzett tudásunk teljes gazdagságát. Egy részével, néhány kiválasztott elemével kapcsolatot létesítettünk, de a tapasztalatok többségét nem használjuk. Ha nincsenek újabb csatlakozók kialakítására ösztönző „alkalmak”, „occasions”, akkor emlékezetünkhöz, s így kultúránkhöz és hagyományunkhoz is egyre kisebb számú, főként rutinszerű kapcsolódáson keresztül férünk hozzá. Vajon mi vezérli a kiválasztást? Jó volna tudni. A mi kérdésünk is ez, és kíváncsian keressük a megoldást: ki tudná megmondani, hogyan forgatható el a kaleidoszkóp úgy, hogy megváltozzék a múlt és megtörténjék a megbocsátás.

A dolog azonban ennél is bonyolultabb. A hozzánk eljutó tartalmak – ha mégoly érthető „alkalmak” közvetítik is őket: nagyobbak, például a háborúk vagy Csernobil, vagy kisebbek, amilyen egy régi barátnőnk levele, egy madár vagy egy gyermek –, azok a tartalmak tehát, melyek akkor tudatosulnak, ha emlékezetünket használjuk, mintegy szóra bírjuk, a tulajdonképpen, a ténylegesen megtörtént események redukciójaként érkeznek el. Végső soron mindenre csak összegzésekben emlékezünk. E jelenséghez számos megjegyzést kellene fűznünk, hiszen a mai neurobiológusok megállapítása szerint egyelőre nincs rá magyarázat – tudniillik arra a képességünkre, hogy komplex élményeket értelmesen összegezzünk: tömören beszámoljunk egy hosszabb nyaralásról vagy találóan jellemezzünk egy másik embert. Ez a robusztus képesség a ránk leselkedő legnagyobb veszély is egyben: nemcsak tapasztalatokat summázunk, hanem szerzett tudást is, ezeket pedig annál könnyebben tároljuk emlékezetünkben, minél rövidebb az

összegzés. Az a közismert nézetkülönbség, amely az újabb neuropszichológiában egyfelől a dualista-interakcionista iskola, s kivált legélesebb hangú képviselője, Sir John Eccles, másfelől pedig egy úgymond materialista identitáselmélet követői között áll fenn, nem pusztán az alkalmazott módszerről folyó vitában csúcsosodik ki, hanem legfőképpen az alábbi kérdésre vonatkozik: hogyan magyarázható meg lélektanilag az oly sokoldalú tapasztalás integrációja megfelelő summázat révén?

Az emlékezetkutatás története – Hermann Ebbinghaus-tól az orosz Alexandr Luriján át Wilder Penfieldig, a vakmerő sebészig, aki negyven évvel ezelőtt elektromosan stimulálta egy tudatánál lévő epilepsziás beteg halántéklebenyeit, s ezzel az emlékezeti tevékenység hihetetlen mértékű fokozódását idézte elő – napjainkig legalább néhány kézzelfogható és kérdésünk szempontjából jelentős eredményt hozott. Közülük csupán a rövid és a hosszú távú emlékezet megkülönböztetéséhez kapcsolódó újabb felismeréseket említem, így az egyikből a másikba való áttevődés szervi – ti. a hippocampusban történő – lokalizációjának lehetőségét, valamint azokat az elméleteket, amelyek az interferencia általi, egészségeseknél is fellépő emlékezetzavart írják le: amikor új, tanult információk megzavarják a hosszú távon tárolt tartalmakat (*long term storage*). A régi tapasztalati bölcsesség, jelesül hogy az információfelvétel – vagyis a tanulás – során előálló boldogságérzet elősegíti az emlékezetben való megőrzést, ma nyilvánvalóan közelebb kerül a fiziológiai magyarázathoz. Eszerint a hippocampusnak és a vele szomszédos agyi területeknek tulajdonított kettős funkció nem egyéb, mint az érzelmek ellenőrzése és újonnan felvett információk átvitele a memóriába. Ezzel, úgy tűnik, nem csak a „vidám tanulásra” kaphatunk magyarázatot, hanem ellentettjére is: arra, hogy miért felejtjük el a kellemetlenséget, s hogy negatív érzelmi kontextusban miért raktározunk el kevesebb információt.

Mai tudásunk szerint a neuronális kapcsolatok bonyolult hálózata hierarchikusan – osztályokban és sémákban – tárolja az információkat, s inkább tér- és időbeli, valamint oksági összefüggésekre emlékszünk, mintsem érzelmekre. Sokkal jobban emlékszünk kórházi tartózkodásunkra, mint a műtét utáni fájdalmakra, hamarabb egy baleset lefolyására, mint a vele járó sokkhatásra és dühre. Ma már könnyebben belátjuk, hogy lezárt eseményekre rosszabbul emlékszünk, mint olyanokra, amelyek továbblépést ígérnek, a jövőre nyílnak. Épp erről szeretnék most beszélni. Sokan azért felejtnek el kétes magatartásmódokat, sőt nyilvánvaló igazságtalanságokat is, mert a háború véget ért és nem ismétlődhet meg többé. Mindennek vége, a zsidóirtásnak, a túsok lelövésének, ők maguk nem voltak szemtanúi sem térben, sem időben, minden elmúlt. Gyorsan aláírtak egy papírt, továbbadtak egy parancsot, semmi több.

Annak idején félelemérzetet keltett, de a tér- és időbeli szituációnak nem volt jelentősége, törlődött tehát az emlékezetből. „Már nem emlékszem” – mondják ma sokan. Am ha létezik még jövő, ha élnek még a társak, s ha mindezeknek volt és jelenleg is van látható nyoma, akkor az emlékezet aktív marad, jóllehet szűkítő és összegző módon működik.

Az előbbi politikai utalásomhoz jól illeszkedik az a rettenetes mondat, amelyet Jaspers *Pszichopatológiája* idéz Nietzschétől: „Ezt tettem – mondja emlékezetem; ezt nem tehettem – mondja büszkeségem. Végül az emlékezet enged.” Filozófiai és morális kijelentésről, nem pedig lélektanilag, s még kevésbé neuropszichológiailag igazolható állításról van szó – ám etikai jelentősége annál nagyobb, sőt, alighanem politikai súlya is. Ráadásul egy magától értődő, igaz és etikai szempontból kényes jelenségre utal: nyilvánvaló, hogy a túléléshez felejtésre van szükségünk. Felejtés nélkül nincs lelki egészség. Az előbbi hasonlattal szölv: ha egyszerre az összes „dróttal” volnánk összekötve, nem maradnánk életben. Hogyan függ össze felejtés és elfojtás, téves kapcsolás és őszinte emlékezés? – erre a későbbiekben még vissza kell térnünk. Végül pedig arra az összefüggésre vagyunk kíváncsiak, amely múlt, reménység és megbocsátás között áll fenn.

A téziseinket összefoglaló elméleti rész végén megkockáztatom, hogy észrevételeinket az egyes emberről és a „huzalkötegről”, amely bekapcsolja a hagyományba, csoportokra és közösségekre, egyházakra, kultúrára és vallásokra is kiterjeszthetjük. Az átvitel persze módszertani kockázatokat rejt, de korántsem lehetetlen. Bár kollektív emlékezetről csak metaforikus értelemben beszélhetünk, kétségtelen, hogy létezik csoportokat, kultúrákat és egyházakat létrehívó és meghatározó emlékezet, amely sokak visszaemlékezéseinek sumázatában halmozódik fel. Az összegzések folyamatos továbbadása, az átvitel vagy áramlás helyét több helyütt is „sztorinak” neveztem. Fontos, hogy saját, egyéni „sztorinkat”, de még inkább a másokéval közös, valódi, tulajdonképpen „sztorit” ne csak ismerjük, hanem „be is lakjuk”. Ha „sztorink” egyes részei már nem jelentenek semmit, ha már nem igazán lakályosak, ideje volna megszabadulnunk tőlük: nemzeti történelmünk egyes szakaszaitól, a bibliai teremtéstörténetektől, a Lukács-evangélium karácsonyi történetétől (Jézus születéséről, Lk 2) vagy saját élettörténetünk egyik-másik részétől. Sokkal szegényebbek volnánk nélkülük, de talán szabadabbak is. Am ha e történetekhez életünk megoldatlan kérdésein, sőt, vétkeinken keresztül is kötődünk, nem tudunk egykönnyen megszabadulni tőlük. Mindenekelőtt mások akasztják őket nyakunkba, s nem hagyják, hogy lerázzuk történetünket, mivel történetünkről, „sztorikról” ismernek ránk. A zsidók ezt sokkal metszőbb tapasztalatként élték át saját törté-

nelmükben, mint mások, mivel az üldözések és pogromok idején nem menthették magukat „hitehagyással”, mint a keresztények, akik egykori *lapsus*okként később visszatérhettek a győztesek hitére. Vagy végeredményben a bűnösök sorsába zárt politikai foglyok volnának azok is, akiknek „sztorijában” a szereplők zsidókat gyilkoltak le? A megélt – de utólag letagadott – „sztorihoz” osztársadalmi és egyéni szinten is hozzátartozik, hogy mások felelősségét hordozzuk. S ha e történetre már nem is emlékszünk teljes egészében, mások emlékezete épp azokat a részeit őrzi meg, amelyeket elfelejtettünk vagy szívesen tekintenénk elintézettnek. Az emlékezet hordozója változhat, de másokban ott leselkedik az ítélet „sztorink” felett.

2. Egy elképzelt ember emlékezete

A fenti elméleti téziseket – néhány más, hasonló megfontolással együtt – egy elképzelt ember emlékezetén szeretnénk kipróbálni és szemléltetni. Erről az emberről (meglehetősen tudománytalanul) egyes szám első személyben fogok beszélni, de az olvasó menet közben bizonyára észreveszi majd, hogy elbeszélésem korántsem végig önéletrajzi fogantatású, s hogy hipotetikus emberünk itt jellemzett állapotát sokszor az ellentéte felől is meggondolom – majdnem úgy, mint ha két emberről, a feltételezett sors kétféle lehetőségéről volna szó. Alkalmadtán azt is érezni fogja, hogy talán róla, az olvasóról, vagy épp más emberekről beszélek. Emlékező alanyunk prizmáján keresztül az emlékezet és az anticipáció működésének néhány példáját vesszük szemügyre. Az alábbiakban nem is törekszünk többre.

Felnőtt emlékezetem születésem előtt meghozott döntések nyomait hordozza. Nem ötlött-e fel bennem időről időre, hogy valójában nem akartak: nem kívánt gyermek voltam? Ez a sebhely – nemkívánatos személy vagyok, vesztes vagyok – megzavart minden új tapasztalatot és minden újonnan megszerzett ismeretet, márpedig emlékezetem ebből a két, nagyon is különböző alkotórészből áll. Mások könnyebben boldogulnak, mint én, hiszen fajtám és bőrszínem is meghatároz, még mielőtt dönthetnék magamról. Őseim történetének homályában nincs-e vajon szükségem szilárd pontokra, legendákra, mítoszokra, amelyek utólag is igazolják, hogy értékes vagyok, miként Alex Haley tette Amerika fekete lakosságával *Gyökerek* című nevezetes könyvében? Vagy épp fordítva volna? Emlékezetembe már első cselekvésem előtt beépült a győzelem. Minden nehézség dacára önálló vagyok, mert – ameddig visszatekinthetek egyáltalán – már szüleim és az ő szüleik is önállóak voltak: csupa sikeres figura vezető pozíciókban, boldog házasságok, beteljesült életutak. Nem érzem magam kevesebbnek náluk, közülük való vagyok, hiszen szüleim akartak, szabad-

ságot és szeretetet kaptam tőlük. Kultúrámat és fajtámat tekintve sincs másként: nyilvánvaló, hogy a győztesekhez tartozom.

Sorsdal

Vannak persze, akik lent pusztulnak,
gályák súlyos evezői mellett,
mások fenn a kormány körül szárnyak
röptét látják s csillagok birodalmát.

Vannak, akik ónos végtagokkal
tengnek az élet kusza gyökérzetében,
vannak, akikre ott vár a székük
a szibilláknál, a királynőknél
s mint otthonukban, úgy pihennek
könnyű fejjel, könnyű kézzel.

Ám a lenti életekből árnyak
nyúlnak fel a másik életekbe,
mind mi könnyű, úgy tapad a nehézhez,
mint a földhöz és a levegőhöz.

Rég felejtett népek fáradtságát
nem tudom szemhéjamról lelőkní,
sem riadt lelkeimtől eltakarní
messze csillagok vak zuhanását.

Annyi más sors szála fut az enyémmel,
játszik a lét és mind egybekuszálja;
több hát osztályrészem, mint ez élet
karcsú lángja vagy e lenge hárfa.

(Hugo von Hofmannsthal)¹

Születésemre nem emlékszem ugyan, de ott nyugszik emlékezetemben. A „bent” és a „kint” egyszeriben életem kérdésévé vált. Meg kellett tanulnom, hogy belül vagyok, magam vagyok a Bent, s hogy a többiek kívül vannak; anyám melle vagy a cumisüveg nem része testemnek. S ha akkor rosszul tanultam meg valamit, kárát életem végéig viselem. Az emlékezet magával hordozza. Már annak idején kialakult és eldőlt, hogy mit kezdek ma az emberek és a dolgok közelségének és távolságának problémájával, mit teszek, ha el kell szakadnom szeretett személyektől és helyektől. Talán Istent is a bent és a kint átélésének előzetes meghatározottsága szerint élem át, s nem kerülhetem meg a kérdést: hogyan lehetséges, hogy míg Istent a keleti hagyományban, Benáreszben legbelül keresik oly erősen, Ábrahám Istenét (nálunk, zsidóknál, keresztényeknél és muszlimoknál) előbb kívül kell meghal- lanunk – messziről jön, kintről, sokak számára pedig mindig ott is marad, végső soron hallótávolságon kívül, némán.

Keresem tovább emlékezetem alapmintázatát. Jöttek azok az évek, amikor meg kellett tanulnom, hogyan viszonyuljak helyesen testemhez, mígnem pontosan

¹ Keresztury Dezső fordítása.

tudtam, hogy térdemen a horzsolás és az azt elkísé-
rő fájdalom nem én vagyok, de az enyém – s mégis
kérdés, hogy ma már csakugyan tudok-e különbséget
tenni fájdalmam és önmagam között. Aztán eljött a
nyelvtanulás ideje, életem legerőteljesebb tapasztalata
az idegen elsajátításáról, más emberek gondolkodásá-
nak és érzésének átvételéről. S ezekben az években
vésődött emlékezetembe anyám nőiségének és
apám férfiasságának első élménye – ebben a három-
szögben kellett megtanulnom élni. Szorongásokkal,
reményekkel, elismeréssel párosuló vágyak formáló-
tak bennem, immár szabadon azonosulhattam velük,
belső készletésre érzékennyé váltam a versengésre,
a szeretetre és a gyűlöletre, a tekintélyre és a sza-
badságra – mindezek életem, közelebből pedig törté-
nelem- és kultúraszemléletem alapvető összetevői. És
ugyancsak ezekben az években – amikor apám oly
fontos volt számomra – értesültem arról is, hogy Is-
ten: Atya. Újra meg kellett tanulnom a különbségté-
telt, és ma is kérdés, hogyan éljek együtt emlékeze-
tem tartalmaival oly sok ember között, akiknek Isten-
ről alkotott különféle gondolatai már akkor, az isko-
laskor előtt elnémultak bennem. Félő, hogy amit
a zsidók és a keresztények Istenről mondanak, s amit
a felnőttek zömmel félreértenek, azt mi is félreért-
jük, már attól, hogy beszélünk. Más szóval: félő, hogy
amikor az emberek „Istent” mondanak, többnyire
valami másra gondolnak, mint arra az Istenre, akire a
Biblia gondol. Vagy élesebben fogalmazva: attól tar-
tok, hogy amikor számos bibliai hely Istenről beszél,
mást ért rajta, mint magát az Élőt, akit Ábrahám és
Jézus látott.

A nyelv értékek ismeretére és tiszteletére tanított.
Megtanultam másokra gondolni és jót tenni velük. Tö-
rekednem kellett rá, hogy előmozdítsam és gyara-
pítsam a jót, a szépet többre tartsam a csúnyánál, a tisztát
a piszkosnál. Mindezt kényszer és fenyegetés nélkül
tanultam meg, nem hallottam veszélyesen kicsinyes ígé-
reteket arról, hogy Isten majd megjutalmaz érte – legfel-
jebb azt mondták, cselekedetem Istennek tetsző, s ez
alighanem így is van. A jóra és az erőre vetett pillan-
tásom máig hatással van arra, ahogyan a történelem-
re tekintek: örömmel töltenek el az alkotó, jószándékú
emberekről, gondolataikról és tetteikről szóló híradá-
sok és szövegek summázatai, eszményképeimre találok
bennük és azonosulok velük. Történeteiket sajátjaim-
ként, legalábbis saját történetem kívánatos előzményei-
ként olvasom. Szeretném, ha a kultúra történelmi emlé-
kezetem e jó, azonosulásra méltó mozzanataiból állna; sőt,
talán azt is, ha a történelem életadó és üdvöt hozó esemé-
nyek összefüggő láncolata volna – afféle üdvtörténet,
amely viszonylagossá teszi és háttérbe szorítja a halált, a
szenvédést, a gyűlöletet és a háborút.

Amikor idősebb lettem, már majdnem felnőt, megta-
nultam különbséget tenni pubertáskori álmok, valódi re-

mények és jövőbe mutató feladatok között. Nem csak az a fontos, hogyan dolgozok fel benyomásokat és tudnivalókat, hanem az is, amit akarok és teszek: magam is segíthetek létrehozni egy darabka történelmet, felhasználhatok, de formálhatok is emlékezettartalmakat, s így hozzáadhatok valamit a kultúrához. Ugyanakkor számos érték megkérdőjeleződött bennem, egyszersmind szenvedek az azonosulás és az elköteleződés tengernyi lehetőségétől. Mire neveljük gyermekeinket? Fiatal felnőttként ez a kérdés foglalkoztatott. Vajon a korábbi nemzedékeknek nem volt könnyebb dolguk? Milyen reményeket ébresszünk, hogy elősegítsük a kulturális és emlékezeti tartalmak helyes kiválasztását? Melyeket érdemes megőrizni, melyeket kell megtagadni és végleg sutba dobni, melyek módosíthatók közülük? Ez a kérdés a más kultúrákkal, kivált a harmadik világgal való találkozás után vetődött föl bennem.

Keresés közben – ma is ezzel telnek napjaim – fájdalommal tapasztalom olyan információk és emlékezeti tartalmak felbukkanását, amelyek megzavarják a jó és az erős felett érzett örömet. Már nem az athéni modellt tartom legtöbbre: a szép, arányos testalkatú, nagyjából harmincéves férfi és a szép, kecses, sportban és tudományban egyaránt kiváló nő eszményét. Már történelmet sem azért olvasok, hogy az erő és az önmegvalósítás ábrázolását keressem. Túlságosan is nyomasztó volt, ahogy tönkretette a nacionalizmus mérge, igencsak kétséges és sokszor valóban gonosz emberek és gondolatok eszményítése a politika- és egyháztörténetben, a rasszizmus tébolya, a történelemhamisítás és a gondolati terror. Lassacskán felfogtam, hogy e rombolás javarészt már felnőttkorom kezdetére esik: jelen volt a félelmekben és fenyegetésekben, bebörtönzésekben és elhurcolásokban, a lángoló városok pincéiben és – évekkel később – a fehérek s nemritkán a feketék fajgyűlöletében, a félelem és a gyűlölet felszításában Keleten és Nyugaton, abban, ahogy fehér emberek a szenvedés, az éhezés és a kiszákmányolás zavaros elegyét állították elő, s ahogy a harmadik világ lakói saját embertársaikat fosztották ki könyörtelenül. Mindezt saját szememmel láttam és örökre megőrzöm emlékezetemben. S ezzel együtt azt is, amit nem láttam: gázkamrára váró embertömegeket a vasúti rámpán, halomra lőtt milliókat Oroszországban, a meggyilkoltakat Mao Kínájában – amikor nálunk a kis vörös könyvet olvasták –, Vietnam halottait és a még élő latin-amerikaiakat. A történelmi emlékezet bennem zajló interferenciája átrajzolja az elődeimről alkotott képet családomban, az egyetemen és az egyházban, de megváltoztatja a tiszteletre méltó görög egyházatyák és a nagy filozófusok képét is, akárcsak a nagyszerű műalkotásokét, amelyeket Európában, Ázsiában és Afrikában csodálhattam meg. Szinte belső kényszert érzek, hogy bennük az életem meghatározó iszonyú emlékezeti tartalmak tanúit

keressem, s ezáltal már-már a szenvedésre való összpontosítás önromboló állapotába kerülök. Azért, mert nem tudok és nem akarok felejteni.

Az emlékezettartalmak súlya nemcsak a politikában és a történelemben, hanem személyes életemben is nyomaszt. Az analitikus pszichoterápia csaknem kizárólag a szabadságtól megfosztott emlékezet zsarnokságával, ezzel összefüggésben pedig a bűn kérdésével és a létezés értelmével foglalkozik. A pszichoanalízis voltaképpen célja az interferenciák, a téves kapcsolások szétválasztása és a summázatok feloldása. A terápiás cél a szabadság reménye, amelyről a bevezetőben szóltam, az a reménység, hogy a kaleidoszkóp elforgatása más képet tesz láthatóvá. Ahhoz, hogy „sztorimat” belakthassam, szabadságra van szükségem. A teológia és a mérőben evilági pszichoterápia ennyiben mélyen összefügg bennem. Ezért a politika és történelem szférájában is a terápiás módszerek érdekelnek.

Már réges-rég felnőttem, gyermekeim és unokáim vannak, első doktoranduszaim ma már jó ideje professzorok, diákjaim régóra lelkészek és tanárok, noha orosz Matrjoska-baba módjára még magamban hordozom azt a kétéves, ötéves, tizenkét, tizenhét és harmincöt éves embert is, akiről beszéltem. Sok tekintetben továbbélem mindegyik életet. Az Istenről való beszéd mindet elkísérte: Isten az emlékezetben rejlik, „az időben lakozik”, saját időmben, de másokéban is, megelőzve engem. Hogyan válogassam szét az emlékezet összetevőit e beszéd, az Istenre irányuló szó világánál? Isten nem felelős emlékezetem förtelmes tartalmaiért, de részese a borzalmaknak és a borzalmak történetének. E történelem általunk ismert szakasza Ábrahámtól napjainkig rajzol hatalmas ívet, amelyet egészében átfogni soha nem leszek képes. Csak egyes részleteit észlelhetjük és beszélhetjük el vagy éppenséggel summázhatjuk. Az ilyen összegzésekre való képességünk az ember önállóságára és alighanem hübriszére utal. Az ember túlon túl hamar válik az emlékezettartalmak summázatainak foglyává.

Egyedül az „alkalmak” óvnak meg a vallásos eszmék elkérgesedésétől, a kliséktől. Emlékezetem és az általam is képviselt csoport emlékezetének tartalmai általuk válnak újra elevenné. Az „alkalmak” idézik elő az újranelismerés pillanatát: azért ismerem rá újólag a történetekre, helyzetekre és képekre, mert az „alkalmak”, az „occasions” szembesítenek velük. Újra felismerem, hogy mit jelent: Jézus a kereszten függött, Ábrahám bízott Istenében, a tékozló fiú apja befogadta a hazatérőt. Természetesen mindent bizonyos nézőpontból látok. Észlelésem nem másodlagos a bibliai történet perspektívájához képest, hanem vele együtt nyit új távlatot. Amikor Karl Jaspers úgy határozza meg az emlékezetet, mint „tartósan jelenlévő és alkalomadtán tudatossá váló készségek tárházát”, akkor voltaképp ezek a készségek aktualizálódnak az Istenről való be-

széd és a jövőbe vetett remény távlatában. Saját nézőpontomat ma már igencsak feltételesen jellemzi a versenyképes, erős, szép emberek „athéni modellje” – annál inkább a „jeruzsálemi modell”, mely szerint az igazi ember nem a nagy Góliát, hanem a kis Dávid; a Megfeszített, nem pedig Pilátus. Ez a perspektíva – ahogy a fenomenológusok mondják – saját „életvilágot” teremt. Szűkebbet, mint a felvilágosult emberé, aki megteheti, hogy életének, „sztorijának” eseményeit, de éppígy a történelmi borzalmakat és bűnöket is úgyszólván önmagukban szemlélje, oksági rendbe foglalja és ekként viszonylagossá tegye. E látásmódra persze a hívő zsidó és keresztény is képessé válhat: a nyugati kultúra és műveltség részeseként gyermekkorától fogva begyakorolhatta, ezért hát sajátjának tekintheti és védelmébe is veheti. Csakhogy nem ez az igazi nézőpontja. Nem ígér feltétlen szabadságot a történelem kíméletlen átvilágítására, a bűnöket tudatosító történetírásra, mivel benne Isten reményei leszűkülnek az emberi lehetőségekre, s így az emlékezetet felszabadító elővételezések helyébe valószínűségek kalkulációja és mérlegelése lép. Nem állítom, hogy úgy akarok élni, mint a New York-i zsidó taxisofőrök, akik a szombat bejövetelekor hazamennek és a Talmudot olvassák, s csak a következő héten állnak újra munkába. De szűk látószögük korlátozottságán és koncentrációján, e sajátos prizmán keresztül talán nagyobb mélységeket és tágabb reményhorizontot látnak, mint a külső megfigyelő, akinek nincsenek ilyen kötöttségei. Nem, talán senki sem tudna már ennyire szoros közelségben élni az Írásokkal, ilyen erős kötelékben a zsidó Isten és tóraszerető választottai legszemélyesebb történelmével. E közvetlen, kezdeti naivitásunk a múlté. Am ha tudatosan a fentebb jellemzett látószögre szorítunk, visszanyerhető egy második naivitás.

Megpróbáltam bemutatni egy elképzelt – részben hozzám, részben Önökhöz, de bizonyára másokhoz is hasonló – ember emlékezetének, félelmeinek és anticipációinak rajzolatát és működését. Ami engem illet, a mondottakkal kapcsolatban még legalább három dolgot szeretnék megtanulni, mielőtt megöregednék, esetleg megvénülnék:

1. Szeretnék szabadon reménykedni Isten igazában és igazságosságában, és szeretnék ekként emlékezetem önkínzó, mazochista megbüntetése nélkül nyitottnak lenni a múlt realista, adósságomat tudatosító szemléletére.

2. Felejtés helyett megbocsátást szeretnék tanulni. Mert a megbocsátás visszatekintő remény – azt reméli, hogy a múlt darabjai nem rombolják le jövőnket.

3. Önmagam és mások számára is szeretném megtanulni az *ars moriendi*t, mivel a távlat, amelyről beszélek, bölcsesség. A teológia legelsőbbben és legvégül bölcsesség, csak útközben foglalkozik tudományosan az egyházi emlékezettartalmak veszélyes sum-

mázatainak optimális elrendezésével. A munkája során visszanyert naivitás, a második naivitás bölcsességi természetű, ezért a halállal szemben sem lesz tanácstalan.

3. Eredmények és nyitott kérdések

1. A múlt mozzanatait nem lehet megváltoztatni. Az emlékezetben csak a tudás redukcióinak, summázatainak, az egykor átéltek összegző hipotéziseinek formájában jelennek meg, legyen szó saját élményvilágról vagy más, távolabbi emberekről.

2. A summázatok tárolása a kora gyermekkori tapasztalatok függvényében, hierarchikusan és nézőpontok szerint elrendeződő osztályok, illetve sémák szerint történik. Azonosulások és szorongások, az önbecsülés és a büntudat különböző formái határozzák meg a summázatok egymáshoz viszonyított jelentőségét, s a jövő elővételezésétől függ, hogy milyen mértékben hívhatók elő az emlékezetből. A tér- és időbeli, valamint az oksági összefüggéseket előbb idézzük fel, mint az érzelmeket. Csupán arra emlékszünk, hogy voltak érzelmeink, s hogy indulatok fűtöttek bennünket, de ezek valódi tartalmára csak akkor emlékeznénk vissza, ha a jelenben megismétlődne ugyanaz az érzelem, ugyanaz a fájdalom. Ez a magyarázata oly sok vétkes feledésnek és elfojtásnak, de a hamis kapcsolásoknak is, amelyeket meg kell különböztetnünk az elfojtásoktól.

3. Lezárult események – olyan „sztorik”, amelyeknek nincs jövőjük – könnyebben törölődnek emlékezetünkben. Ez a világ tragikumának egyik oka: aki jövő nélkül pusztult el, azt az emlékezet sem őrzi többé. A hívők számára tehát fontos, hogy szó essék Isten emlékezetéről, amelyben megőrződik az elfeledett.

4. Hasonlíthatatlanul kevesebb emlékezettartalmat használunk fel, mint amennyi a rendelkezésünkre áll. A jövőbe vetett remény olyan „alkalmakra” (occasions) irányítja tekintetünket, amelyek rejtetten jelen lévő emlékezettartalmakat szólaltatnak meg és az elmúlt események állóképeinek revíziójára szólítanak fel. Bibliái és más – történetünk szempontjából meghatározó – mozzanatok váratlan „újranelismerését” idézik elő. Következésképp a megismerés útja sokszor a megtapasztalttól a lényeges felé vezet.

5. Élettörténetem beépülése az Ábrahámtól napjainkig tartó történelembe nem egyéb, mint egy „sztoriban”, emlékezettartalmak áramlásában való lakozás, amely sohasem emelkedhetik saját nézőpontja fölé. A betagolódás mindig fenntartja a hitvallás perspektíváját: Isten az időben lakik, s az ő békéjéé, az ő jogáé és igazáé lesz az utolsó szó. Ez a távlat az emberiség emlékezetének terápiája: szabadabbá tesz mind a múlt bűneit tudatosító történetírásra, mind a megbocsátásra, mind pedig a jövő konstruktív alakítására. Egyéni megfelelője a pszichoanalitikus terápia.

S végül a nyitott kérdések:

Ha helytálló a hasonlat, miszerint kultúránk embere a felvilágosodás előtt afféle csőlakó volt, s amikor visszatekintett, a múlt nagy alakjai mintegy csoportba tömörülve jelentek meg előtte; s ha a hasonlatot továbbszöve azt állítjuk, hogy ezt a csövet az újkorban mintegy felülről hasították föl, hogy ily módon lehetővé vált az időbeli távolságok és összefüggések felismerése, s hogy a sajátunk mellett más csöveket is megpillantottunk – akkor bizonyára azt is joggal jelenthetjük ki, hogy az újkorban egyfelől nagyszerű szabadság köszöntött be, másfelől hatalmas veszély állt elő. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: nem szükséges-e ma – minthogy nem tudunk élni a választás szabadságával – szándékosan bebújni az Ábrahámtól a Názáreti Jézuson át korunkig tartó történelembe, voltaképp tehát egy csöbe, meghatározott emlékezettartalmak áramlásába vagy, miként az amerikai filozófus, Josiah Royce nevezte, a (végső soron üdvtörténeti emlékezetű) tudatfolyamba? Ez az akaratlagos betagolódás, önkorlátozás épp erre az áramlatra – más lehetséges áramlatok értékelésének mellőzésével – egyfajta „második naivitás” volna. Ami engem illet, szeretném megtanulni ezt.

2. Hogyan lehetséges az együttélés olyan emberekkel, akik úgymond nem részesültek terápiában, akik szabadsághiányban, megkérgesedett summázatokból élnek. Mi köt össze bennünket velük? S még inkább: mi köti össze a merőben eltérő emlékezetű és hagyományú csoportokat, népeket és kultúrákat? Amikor Ernst Troeltsch a közös „kötelező köteléket” kereste, Novalis *A kereszténység avagy Európa* című írására utalva úgy vélte, a legkülsődlegesebb egység Európa és Észak-Amerika kulturális áramlatainak egysége, bár valójában csak elfödi a belső feszültségeket. Az emberiség egységéről azonban végképp nem beszélhetünk. Ma nem más a helyzet? Túl minden kultúrán, etnikumon és valláson, vajon nem köt-e össze bennünket az emberiség túlélésének veszélyeztetettsége miatti szorongás? A kötelék látomása a jövőből érkezik. Hogyan írhatja fölül emlékezetünk tartalmait? Aki remél, az tudja leginkább, hogyan forgatható el a kaleidoszkóp, s mit tehetünk azért, hogy az emlékezeti tartalmak, a múlt eseményei ne rombolják le jövőnket.

Mártonffy Marcell fordítása

IRODALOM

- Creutzfeldt, O. (1981): Philosophische Probleme der Neurophysiologie. In: Rössner (szerk.): *Rückblick in die Zukunft*. Berlin, 256–278.
Jaspers, K. (1923): *Allgemeine Psychopathologie*. Berlin/Heidelberg.
Jones, H. O. (1985): *Die Logik theologischer Perspektiven*. Göttingen.
Kaufman, G. D. (1987): *Theologie für das Nuklearzeitalter*. München.

Ritschl, D. (1967): *Memory and Hope*. New York/London.
Ritschl, D. (1984): *Zur Logik der Theologie*. München.
Ritschl, D. – Jones, H. O. (1976): »Story« als Rohmaterial der Theologie.
München.

Forrás:
Dietrich Ritschl: Gedächtnis und Antizipation. Psychologische und
theologische Bemerkungen. In: Jan Assmann – Tonio Hölscher (szerk.):
Kultur und Gedächtnis. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1988, 50–64.

Ismeretlen